

Славей Димитрова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
slaveia.dimitrova@slav.uni-sofia.bg

Преходът след 1989 година: събития, политики, оценки

Slaveia Dimitrova
Sofia University „St. Kliment Ohridski“

The Post-1989 Transition: events, politics, assessments

Abstract

The paper focuses on a series of interviews conducted with Bulgarian intellectuals on the occasion of the 10th and the 25th anniversary of November 10th, 1989, for Deutsche Welle and the Kultura newspaper respectively. An analysis is carried out on the opinions shared by the interviewees on the significance of that date for Bulgarian political, social and cultural life, on freedom, the new political trends and the emblematic figures in them. Special attention is paid on the role which the new democratic situation assigned to the intellectuals. They are altogether set in opposition to the political elites of the Transition.

Keywords: November 10th 1989, transition, democracy, responsibility, intellectual, social price

Две заглавията породиха този текст – „Споделеното и премълчаното“ и „Разговори с оцелелите“. Сборникът „Споделеното и премълчаното“ на Еми Барух и радио „Дойче веле“ съдържа десет интервюта с интелектуалци, повечето от които активно участват в управлението на страната след 1989 г. Прекият повод за въпросите е 10-а годишнина от 10 ноември. „Разговори с оцелелите“ е надслов на поредица от осемнадесет интервюта, инициирани от Копринка Червенкова и Христо Буцев и публикувани на страниците на в. „Култура“ по повод 25-годишнината

от голямата промяна. И двете заглавия симптоматично насочват към теми като мълчанието и говоренето, към широко тиражирани оценки и позиции, често маскиращи реалностите, който моделират днешния ни свят. Индиректно отговорът на въпроса кой може да провиди истината, кой трябва да говори се съдържа в подбора на интервюираните. Участниците в разговорите без съмнение се вписват в представата за „ангажирания интелектуалец“, формулирана от Юрген Хабермас (Хабермас 2018) – при всички тях личи съзнание, че застават на страната на справедливостта, че казват истината; обясняват и защитават позициите си аргументирано, публично; възприемат като своя задача формулирането и огласяването на новите за българското общество демократични принципи. Въпреки 15-годишното отстояние между интервютата на Е. Барух и тези на К. Червенкова и Х. Буцев, различните контексти не променят радикално интерпретациите за самата дата, за събитията преди, по време на и след 1989 г., за прехода като цяло. Въпросите и коментарите през 2014–2015 г., оказва се, кореспондират с казаното петнадесет години по-рано, през 1999 г.

Споделеното от интервюираните е както в посока на личното, така и на политическото; двете за тях са здраво преплетени. От казаното на страниците на в. „Култура“ и в интервютата на Еми Барух се налага усещането, че докато политиците премълчават, интелектуалците правят точно обратното. Повечето от интервюираните в „Споделеното и премълчаното“ се включват активно в политическия живот и управлението на страната след 1989 г. (изключение правят Антонина Желязкова и Копринка Червенкова), докато в поредицата на в. „Култура“ участниците в разговорите възприемат себе си по-скоро като коректив на властта (от осемнадесетте интервюирани пряк политически и управленски ангажимент поемат само Димитър Луджев, Петър-Емил Митев и Васил Гарнизов).

Вероятно явното политическо присъствие на интервюираните в „Споделеното и премълчаното“ мотивира първия въпрос в разговорите – той по правило насочва вниманието към личното участие на интервюирания в политическите процеси. Малко по-различна е изходната точка в интервютата във в. „Култура“, в които първият въпрос би могъл да се определи като предразполагащо приватен. С малки модификации, всеки разговор от

поредицата започва с едно и също питане: „Спомняте ли си къде бяхте на 10 ноември 1989 г.?” Отвъд конкретиката, свързана с точно време и място, въпросът всъщност откроява няколко поколения и съответно възприятия за датата. На страниците на вестника говорят писатели (Владислав Тодоров, Ани Илков), философи (Георги Каприев, Стефан Попов), културолози (Ивайло Дичев, Александър Кьосев), политолози (Евгени Дайнов), социолози (Петър-Емил Митев), антрополози (Васил Гарнизов, Евгения Иванова), журналисти (Лили Маринкова), историци (Александър Везенков, Димитър Луджев), художници (Анри Кулев, Андрей Даниел), театralи (Иван Добчев, Явор Гърдев), икономисти (Румен Аврамов). Голяма част от тях на 10 ноември се събират в „Яйцето“ на Софийския университет и в дома на Иван Теофилов – на места, възприемани като пространства на инакомислещите. Това, което озадачава обаче всички интервюирани, е мълчанието на българското общество в дните, след като се съобщава новината за падането на Живковия режим. Л. Маринкова казва: „... когато излязох навън [от сградата на радиото], нямаше никаква реакция у хората. Нямаше това, което можеше да се предположи, че трябва да произведе подобно съобщение. Да се събират хора, да говорят. Нямаше нито един с изменено лице“ (Маринкова 2015: 10). Мълчанието, което продължава и през следващата седмица, интервюираните отдават било на инерция, било на съмнение или направо страх да се говори, дори след като новината е разпространена от държавните медии. Сам по себе си този факт индикира още нещо – недоверието към този момент към медиите, в които оттук насетне „повечето теми щяха да бъдат пометени като от лавина“, и в журналистиката, в която „вече много неща ставаха излишни“, за да се стигне твърде бързо до съществуване на медиите „в симбиоза с политическата класа“, „в утробата ѝ“ (Маринкова 2015: 10). Масовото възприемане на промяната като вътрешнопартиен преврат, като „дворцова маневра“, като „повърхностно нагаждане към ситуацията“, когато „предишната нощ беше отворена Стената“ (Аврамов 2015: 10), паралелно на усещането, че всичко у нас се случва някак по-бавно в сравнение с Полша, Унгария и Чехословакия, у повечето интервюирани трае до първия митинг на 18 ноември 1989 г., но при някои от тях продължава на практика до митинга на „Орлов мост“ на 7 юни 1990 г., какъвто

е случаят с И. Добчев например (Добчев 2014: 10). В известна степен това недоверие се оказва основателно, най-малкото поради факта, че първият митинг според сведенията на Д. Луджев всъщност е организиран от комунистите, осъществили преврата. В своята откровенност разказът на Д. Луджев за самия 10 ноември разкрива другата важна причина за неслучването или за бавното случване на каквито и да било протести преди тази дата, а и седмица след нея, у нас. Той си спомня, че новината за оставката на Т. Живков научава в дома си, след което към обяд отива в университета. Там се събират, по неговите думи: „... уж да пишем някаква декларация, но се отказахме, защото още нищо не беше ясно“ (Луджев 2015: 10), след това отива на кино със съпругата си и чак към 8 часа вечерта се връща в „Яйцето“. Отвъд съмненията, отвъд всекидневието, разказът на Д. Луджев всъщност казва, че протестни декларации у нас се пишат само тогава, когато нещата са сигурни.

Въпреки това усещането за свобода в началото на прехода доминира. Формулират го Блага Димитрова, А. Желязкова, Г. Каприев, А. Къосев. 1989 г. е квалифицирана като начална дата за откритото говорене за близкото минало и за днешния ден, за плурализма на възгледите, за нови възможности, нови свободи, нови инициативи, за реализация на можещите, за ентузиазма, пораждащ „стихийна нужда от политическо действие“ (Каприев 2014: 10). В регистъра на пределно високото възприемане за свободата Б. Димитрова, А. Желязкова и К. Червенкова я свързват с отговорността. Отвъд възторга от свободата на мисълта, на словото, на възгледите и убежденията, формирането на общественото мнение и изборът кой от всички възможни пътища би бил най-правилен се припознават именно като задачи на интелектуалците, на „шепата хора с бради и шушлеци“, които „трябваше да поемат властта, да създават новия ред“ (Дичев 2015: 10). Свободата, казва Б. Димитрова, „се оказа много голяма отговорност, непрекъснат размисъл и непрекъснат избор на собственото поведение... Всеки нов ден се сблъсквам с необходимост от ново решение. И за себе си, и за мнозина от нас“ (Барух 2000: 26).

С първите демократични избори става ясно, че свободата като че ли боксува, че „падналата власт стана, отръска се като мокро куче и се настани обратно в парламента“ (Тодоров 2014: 10).

Този факт, струва ми се, е първата и основната причина за за-силващото се през годините след 1989 г. усещане за провал на прехода. Дефинициите за него много рядко са в спектъра на положителното; оценките са категорично негативни, с изключение на първоначалния ентузиазъм от усещането за възврънатата свобода, завладял лавинообразно българското общество. Оттук насетне още по повод десетата годишнина от промените Желю Желев констатира, че илюзиите са се стопили, по неговите думи „окапали“ (Барух 2000: 14), а усещането за безизходица, за липса на алтернатива е завладяло целия ни политически и социален живот. Още на този твърде ранен етап се заговаря за провал на прехода, за атомизиране на обществото, което не успява нито да се организира адекватно, нито да се самодисциплинира, нито да мисли стратегически. Липсва, казва К. Червенкова, „тактика на прехода“ и констатира: „Да, ние май се провалихме! И сега сякаш сме сред чудовищна духовна (и материална) нищета и се чудим накъде да тръгнем“ (Барух 2000: 47). В линията на апокалиптиката е и изказването на Велислава Дървева, която въпреки че стои на противоположния политически полюс спрямо Желев и Червенкова, също като тях казва: „Нищо хубаво не се случва в този т.нар. преход! Случват се много ужасни неща“ (Барух 2000: 64). Така в крайна сметка излиза, че въпреки различните идеали, които споделят, всички участници и наблюдатели на политическите и обществените процеси в страната са удивително единодушни в категоризациите си за прехода.

Нека уточним, че сред изследваните интервюта практически няма такова, което да не предлага дефиниция на прехода. В някои от случаите определението е сентенциално, в други – пространно. Променят се само стилистиките, в зависимост от темперамента и занятието на интервюирания. Наличните дефиниции за прехода най-общо са два типа: едната е в реда на политическото, другата – на етичното. Разбира се, границата между тях е силно пропусклива. В регистъра на политическото преходът е разглеждан като лишен от перспектива и стратегически цели, като самобламиране на демокрацията, като време на политическо късогледство и меркантилност, на клиентелизъм, корупция, организирана престъпност, на липса на доверие в партиите и институциите, на мафиотско правораздаване, на социалната несправедливост, на национализъм; в регистъра на етичното той

е, разбира се, на първо място неморален, време на излъганите надежди за цялостна промяна, на изсмукването на ресурси от общественото тяло в полза на личния интерес, на паразитиране, на пошлото, на свадливост, на оправдания, на взаимна подозрителност, на липса на съзнание за лична отговорност и на неспособност да се прави индивидуален избор. Детайлизиран, образът на прехода изглежда така:

Макар и видимо по-малко спрямо негативите, в анализиранията интервюта се посочват и някои постижения на прехода. Те са свързани главно с радикалното искане за промяна на всички житейски и професионални равнища, с гражданските и политически свободи, с появата на граждански активно качествено мнозинство, с отварянето към света, със свободата на пътуването, а вече в новото хилядолетие и с общата валута. Свободомислието и в политиката, и в науката, експериментаторската нагласа в началото на прехода извежда на преден план способните, особено в университетите. Те задават тона, въвеждат нови дисциплини, изготвят нови програми и в крайна сметка чрез реструктурирането на образователния процес създават нова публика на политическото. Като цяло ситуацията е обобщена в изследването „Съвременност“ на А. Бурова и В. Стефанов: „Дадена е пълна и законово гарантирана свобода на словото“ (Бурова, Стефанов 2022: 29). Това са най-общо положителните ефекти от 1989 г.

Много по-богата е обаче палитрата от негативи. Най-често коментираният недъг на прехода е, че ражда нови структури, които по своя характер са мафиотски. Срастването между политика и бизнес е определено директно като „мафиотска осмоза“ (Каприев 2014: 10) и като „светкавичен грабеж“ (Илков 2014: 10). В. Тодоров вижда прехода като „мръсна сделка“, като сеанс, в който „замириса на пари“, но за него дори по-болезнена спрямо картината на икономиката и политиката е тази на обществото и неговите идоли – „ръбестите борци“ и „голи силиконови гърли“ в свят на жестокост, показни убийства и вой на „чалга като психосоматична центрофуга“ (Тодоров 2014: 10). Липсващият коректив – държавата, заедно с дефицита на общи цели и „посттоталитарния стрес“ (Бурова, Стефанов 2022: 9), в крайна сметка разрушават социалната тъкан и изтласкват обикновения българин в периферията, сама по себе си структурирана спрямо

един недействителен в ценностно отношение център. Оттук на-сетне подхранването на колективното съзнание, че сме „най-нещастни“, лесно се свързва с възприемането на самите себе си като „най-роби, най-експлоатирани“ (Дичев 2015: 11), което пък от своя страна отваря пътя на национализма. Един от примерите в интервюто на Е. Дайнов като че ли особено точно проявява политическите злоупотреби с характерното за българина усещане, че е жертва. Става дума за опита за смяна на българския химн с „Шуми Марица“. Анализът на Дайнов звучи така: „С какво ще сменяме „Мила Родино, ти си земен рай“? С „Шуми Марица“... Каква? Окървавена. Какво прави покрай Марица вдовица? Реве. Какъв е припевът? „Марш, марш, генералът наш“. (Дайнов 2015: 11). Отвъд конкретиката на примера според Дайнов прозира опит за подмяна на борбата за бъдещето с борба за миналото. Не само по отношение на миналото, но спрямо настоящето, дори в по-висока степен, промяната често се идентифицира с подмяна: „Започнах да разбирам, че живеем не в Промяна, а в Подмяна. Че нещо се подмени, нещо започна да се измята, нещо започна да се изкривява, докато се стигна до появата на мутрите с власт“ (Добчев 14: 10). Така отново преходът изплува като време на илюзии, че у българина е останал достатъчно граждански разум с потенциал да променя и че промените ще се случат без „шикалкаване“, без „заобикаляне на стъпки, които трябва да се направят рязко и бързо“ (Аврамов 2015: 10). Със съзнанието, че големите промени „никога не са лицеприятни, „чисти“, вдъхновяващи за масите“, че например приватизацията е „исторически необходим, но по начало е осъден да бъде нехаресван, оплюван и, както се казва днес, „сатанизиран“ социален експеримент, Аврамов смята, че това е път, който българската икономика и общество трябва да извървят, за да преодолеят онзи „първоначален бульон“, какъвто е икономиката ни до 1996 г.

Българската среда, оказва се, генерира няколко големи политически и икономически парадокса. Първия от тях отбелязва А. Даниел: „Парадокс – демокрацията се оказва по-трудна за нас от тоталитаризма“ (Даниел 2014: 10). Втория фиксира Р. Аврамов, който достига до извода, че: „в историческа перспектива обществото ни след 1989 г. се оказа по-неподготвено да преглътне капитализма, отколкото след 1944 г. да приеме одържавения планов стопански ред“ (Аврамов 2015: 11). Третия откроява Д.

Луджев: „В края на прехода България се оказва най-бедната и слаборазвита страна в Европейския съюз, макар интеграцията в общността да има стимулиращо въздействие върху икономиката и укрепването на правовата държава“ (Луджев 2015: 11). Така във време, в което се говори за отваряне към света, за либерални стратегии и глобални общества, светът на българина се свива под напора на икономическото и се капсулира на практика до семейството и неговото оцеляване.

Четвърт век след 1989 г. и волята, и идеалите са в състояние на атрофия до степен, при която безразличието се превръща в удобна среда за всякакви манипулации. Българското общество, казва Г. Каприев, е обхванато от невежество, незнаене, negliжиране на случващото се в света; то съзнателно игнорира историческия фон и живее „в някаква измислена безисторичност“ (Каприев 2014:10). Към картината на Каприев голяма част от интервюираните добавят страха, първоначално идеологически, след това и от финансовата мизерия, за да се стигне до страха от самите себе си. Я. Гърдев обобщава тази ситуация с констатацията: „Ние сме много страхливи хора. Българското общество го е страх да предприеме реални действия спрямо себе си... Дуе се, а нищо не предприема. Стои в глуха защита, а симулира, че атакува“ (Гърдев 2014: 11). Българинът на прехода се оказва недоверчив към институции и авторитети, деморализиран, без визия за бъдещето, с усещане за пропуснати ползи, притиснат от бедността, лишен от надежда, оцеляващ, взрян в дребното и в битовизираните конфликти, озлобен и завистлив и със своя „тактика на оцеляването“ (Кьосев 2015: 11). Тази картина води В. Тодоров до обобщението, че България е „безобразно болна страна“, разпадаща се в движение като „бракуван влак, композиран в някаква подуянска преизподня“ (Тодоров 2014: 10). Образът на България като експрес с огромно закъснение, което не впечатлява никого, се появява и в интервюто с А. Илков. И при Тодоров, и при Илков бедността на духа кореспондира със систематичните експерименти с достойнството на българина. Той, оказва се, непрекъснато трябва да се адаптира. Атрофията и партикуларизмът в мисленето в крайна сметка пораждаат една напълно грешна представа за свободата, която Г. Каприев обобщава така: „Заедно режем клона, на който седим, но всеки усърдно пили собствената си вейка“ (Каприев 2014: 10). Пак

разделението освобождава пространства, които бързо се заемат от националистическите и ксенофобски клишета (Къосев 2015: 11; Дичев 2015: 10).

Усещането за безизходност на българина Илков и Дайнов обобщават по сходен начин. Според Илков „общество, в което огромна част от хората са под прага на бедност..., се десистемизира от едно и се систематизира в друго равнище – в равнището на бедност, където беден е бащата, бедни са децата, по всяка вероятност ще бъдат бедни и внуците“ (Илков 2014: 11). За Дайнов: „Хората в България са нещастни, защото са нещастни... Те така са решили, да бъдат нещастни. Те са бедни като резултат от своето решение да бъдат нещастни, не обратното“ (Дайнов 2015: 10). Казаното от Къосев, Гърдев, Илков и Дайнов маркира психологическите деформации в българското общество на прехода, но отваря и говоренето за това какво и кой провокира възприемането за себе си като безсилна жертва на обстоятелствата, какви са ефектите от страха, какъв е възможният изход. Опорите, които българинът наистина лесно намира, са: близкото миналото, това на социализма, който е привиден като щастливо време и който кореспондира с русофилските нагласи в българското общество; национализмът, който широко експлоатира именно темата за жертвата; заклинанието, което е наистина понятие от по-различен ред, реторическо. Всички те са възприемани от интервюираните като продуцирани от българските политически елити.

Самите елити са квалифицирани като некачествени; като „шайки“ (Дайнов), лишени от държавническо мислене и стратегически цели; като хора без визия, които „не знаят какво правят и накъде водят, ако въобще водят“ (Къосев 2015: 11); като неспособни на жертва в името на общото благо; като фигури без собствен облик; като самозванци, а не като легитимни авторитети; корумпирани; арогантни; „партизански верни на своите лидери“ (Луджев 2015: 10); с амбиции да се погрижат само за съпартийците, роднините и приятелите си (Е. Иванова), за тези, които според сполучливото определение на Желю Желев „стоят около софрата“ (Барух 2000: 14). Най-остро, темпераментно, без цензура е говоренето на А. Илков, който определя елитите около 10 ноември като: „самозванци“, „боклуци“, „червени“, „крадци“, „пладнешки обирджии по руски образец“, а руския

„червено-кафяв национализъм“ като по-плашещ от „евро-американския радикализъм“ и констатира, че „в Русия сега се трупа пропагандна температура от фашистки тип“ (Илков 2014: 10). В Русия, казва Илков: „Ти се раждаш като комсомолски натегач някъде в Сибир, минават 20 години и почваш да се прераждаш в човек, който владее скъпи кораби, курви, футболни отбори и, общо взето, може да прави каквото си иска. Това е такава една посткомунистическа меланхолия на щастието, която може и да те убие“ (Илков 2014: 11). Реториката на Илков е наистина крайна, справедливо крайна, поне що се отнася до руското влияние в България. Сходно е отсъждането и на В. Тодоров: „Страната [България веднага след 10 ноември] се замъчи силно в опита си да се отрърве от паметта за Бащицата, та до ден днешен. Живков шета по тези земи като безтелесен дявол и мирише на руска газ“ (Тодоров 2014: 10). Голяма част от българските политици и изобщо публични личности на прехода са припознати от интервюираните като производни на руската политика и съответно като рупори на руските интереси у нас.

Най-често коментираните управленски фигури очаквано са Андрей Луканов, Иван Костов и Бойко Борисов (по-рядко Филип Димитров, Жан Виденов, Симеон Сакскобурготски и Пламен Орешарски), а анализите засягат и политическото, и лично-то им поведение.

Изцяло негативни са оценките за Андрей Луканов и изобщо за управлението на БСП. Добър пример представляват дефинициите на Е. Дайнов: „Луканов беше високомерен, лека му пръст, толкова високомерен велможа, барин, че беше категорично убеден, че може да контролира всички процеси и да остави България като апендикс към Русия“ (Дайнов 2015: 10). А. Кьосев пък обобщава присъствието на Луканов в българската политика чрез криминалното: „Това, че е бил убит по някакви неясни криминални причини, не възстановява справедливостта“ (Кьосев 2015: 10).

В едно от интервютата все пак е налично напълно различно от изложените дотук разбирания за управлението на А. Луканов. В. Дърева го определя като „архитект на мостове“ (Барух 2000: 67), а убийството му квалифицира като „най-страшното“ събитие, случило се през първото десетилетие на прехода (Барух 2000: 67). Отвъд факта, че Дърева явно възприема собстве-

ното си говорене като рупор на истината, от перспективата на днешния ден нейните прочити на събитията звучат като опит за подмяна на истината – подход, всъщност добре познат от тясно партийната периодика, чиито продукт е самата Дърева.

Най-нееднозначни са оценките за управлението на Иван Костов. Коментарите като цяло са фокусирани върху икономическите реформи (приватизация, стабилизиране на икономиката, овладяване на инфлацията) и геополитическата ориентация на неговото правителство, довели до приемането на България в НАТО и ЕС, но се отчита и тежката социална цена, която плаща българското общество. Като огромен недостатък на правителството на Костов се посочва тенденцията на управленски постове да се назначават хора по партийна линия (Луджев 2015: 10; Иванова 2015: 10). Стихийността при появата на политическите лидери веднага след 1989 г. бързо се канализира в посока на подбора на кадри не на принципа на професионалните компетентности, а на принципа на близостта с управляващите, което е на практика и пътят за депрофесионализиране не само на българската политика, но и като цяло на българското общество.

Най-благодатен за сарказма на интервюираните се оказва Бойко Борисов, вероятно и заради непосредствеността на впечатлението (към 2015 г., когато са направени по-голямата част от анализиранията интервюта, той е начело на коалиционно правителство). Министър-председателят като цяло е квалифициран като комичен персонаж, като „едно жизнеутвърждаващо момче, дошло от село“ (Луджев 2015: 10), като „любим всенароден тарикат“, като „телохранителя, човека-групировка, героя на подземие, дебеловратия тарикат, възплъщението на българския антропологичен безпорядък“, като „всенароден сладур, прозорлив, просторечив, уникално обикновен, развъден мъжкар“, а инициалите на името му са разчетени като „Балкан-Български титан“ (Тодоров 2014: 10–11). Управлението на Борисов на практика девалвира институциите, превръщайки ги в „мрежа от паразитни структури“, образцови на външен вид, но на практика нефункциониращи или с предназначение, възприемано превратно (Жьосев 2015: 11). Най-общо времето на Борисов интервюираните възприемат като период на хипертрофия на всички обществени и политически недъзи на прехода, в който по думите на Л. Маринкова „харизматичните личности отстъпиха място

на безличности“ (Маринкова 2015: 10).

Деавлирирането на представата за власт и елит повдига въпроса за това кой всъщност има достатъчно компетенции, за да формулира критиките, да произнесе присъдите. Изборът на Е. Барух, К. Червенкова и Хр. Буцев към кого да адресират въпросите си на практика отговаря на питането. Само интелектуалецът би могъл да бъде едновременно автономен и ангажиран; да е индивидуалност и фигура на колективното; да критикува свободно и на глас; да бъде натоварен със статута на контравласт. Всъщност именно по въпроса за ролята и функциите, за наличието или отсъствието на интелектуалци у нас, е една от точките на разминаване в интервютата. Интелектуалците от страниците на в. „Култура“ спорят, при това не само със своите опоненти, но и със съмишлениците си. Още от редакторската бележка към първото интервю в бр. 30 от 19 септември 2014 г. личи конфликтно стоене на различни нива – междупоколенческо, в рамките на едно и също поколение, на възгледи, на прочити на изминалите 25 години. За всички интервюирани без съмнение може да се каже, че говоренето им, макар и в по-непретенциозна форма като тази на интервютото, се характеризира с инакомислие, с желание да се каже истината, да се излъчат правилните послания към обществото. Веднага след 10 ноември именно интелектуалците, „прозрели,... че могат да се свързват в система“ (Дайнов 2015: 10) още в средата на 80-те, оформят климата. Според А. Желязкова приносът на българската интелигенция за промените се корени не толкова в нейното участие в политиката (което, ако изобщо го има, е краткотрайно), а в полагането на основите на гражданското общество, на което се дължат и повечето от положителните промени в България (Барух 2000: 102–103).

Докато коментарите на Дайнов изграждат образа на българския интелектуалец в позитивния ред, казаното от А. Кулев например посочва по-скоро негативи и дефицити: „Дотолкова опошлихме живота си, че загубихме и псевдоинтелигенцията, която имахме. Снобска, крива, всякаква, но поне съществуваща“ (Кулев 2014: 10). Едно от възможните обяснения за бързия отлив на част от интелектуалците от политиката И. Добчев вижда в разочарованието на онези от тях, които започват промяната и които имат енергия и потенциал да я осъществят. Друга част обаче започва да се променя, да се претопява в политиката, ве-

роятно като ефект от систематичното развърщаване на интелигенцията преди 1989 г. – тема, всъщност коментирана от не един от интервюираните. Подобни наблюдения водят до констатацията, че въпреки примерите на Полша, Унгария и Чехословакия, където промените се инициират именно от хората на културата, у нас интелигенцията е много слаба и без особен потенциал, в резултат на което липсват истински дисиденти, които да подготвят и осъществят прехода (Добчев 2014: 10; Даниел 2014: 11; Луджев 2015: 11).

Ако трябва да обобщим, българският интелектуалец след 1989 г. е критичен, при това не само към „чуждите“, но и към „своите“. Неговият скепсис личи в анализите на политическите процеси у нас, в оценките за обществото, в изводите за направените колективни, но и лични избори. Необходимостта от авторитет, който да изпълни функцията на коректив, определя и основните му задачи: да предупреждава и отсъжда, но и да разкаже прехода, защото, както казва сентенцията, само написаното остава.

Библиография

- Аврамов, Румен 2015. Спомени от следващия ден. Разговор на Копринка Червенкова и Христо Буцев с Румен Аврамов. // Култура, № 28, с. 10–11. [Avramov, Rumen. 2015 Spomeni ot sledvashtiya den. Razgovor na K. Chervenkova i H. Bucev s Rumen Avramov. // Kultura, № 28, p. 10–11]. – <https://newspaper.kultura.bg/media/file/phpY1Ap984757.pdf> (seen 23.03.2023)
- Барух, Еми 2000. Споделеното и премълчаното. 10 интервюта 10 години след 10 ноември. София: Българска редакция на „Дойче веле“, [Baruh, Emi. Spodelenoto i premalchanoto. 10 intervyuta 10 godini sled 10 noemvri, Sofiya: Balgarska redakciya na DW, 2000.]
- Бурова, Ани. Димитрова, Славей. Янев, Кристиан 2021. Преходът след 1989 година – Публикации в специализирана литературна периодика. Интервюта (1989–2020). – <https://litprehod.bg/publikaczii-v-speczializirana-literaturna-periodika/intervyuta-1989-2020/> (видяно на 21 март 2023). [Burova, Ani. Dimitrova, Slaveia, Yanev, Kristiyan 2021. Prehodat sled 1989 godina – Publikacii v specializirana literaturna periodika. Intervyuta (1989–2020). [seen 21.03.2023]
- Бурова, Ани. Стефанов, Валери 2022. Съвременност. София: УИ „Св. Климент Охридски“, [Burova, Ani. Stefanov, Valeri. Savremennost, Sofiya:

UI "Sv. Kliment Ohridski", 2022.]

- Везенков, Александър 2015. Подаръците на 1989 година. Разговор на Копринка Червенкова и Христо Буцев с Александър Везенков. // Култура, № 1, с. 10–11. [Vezenkov, Alexandar. 2015 Podaracite na 1989 godina. Razgovor na K. Chervenкова i H. Bucev s Alexandar Veyenkov. // Kultura, № 1, p. 10–11].
- Гарнизов, Васил 2015. Пораженията на тоталността. Разговор на Копринка Червенкова и Христо Буцев с Васил Гарнизов. // Култура, № 19, с. 10–11. [Garnizov, Vasil. 2015 Porazheniyata na totalnostta. Razgovor na K. Chervenкова i H. Bucev s Vasil Garnizov. // Kultura, № 19, p. 10–11].
- Гърдев, Явор 2014. За късата перспектива, интелектуалното и моралното нехайство. Разговор на Копринка Червенкова и Христо Буцев с Явор Гърдев. // Култура, № 32, с. 10–11. [Gardev, Yavor. 2014 Za kasata perspektiva, intelektualnoto i moralnoto nehaystvo. Razgovor na K. Chervenкова i H. Bucev s Yavor Gardev. // Kultura, № 32, p. 10–11].
- Дайнов, Евгени 2015. Възделенията на революционера. Разговор на Копринка Червенкова и Христо Буцев с Евгени Дайнов. // Култура, № 11, с. 10–11. [Daynov, Evgeni. 2015 Vazhdeleniyata na revolyucionera. Razgovor na K. Chervenкова i H. Bucev s Evgeni Daynov. // Kultura, № 11, p. 10–11].
- Даниел, Андрей 2014. Паралелните реалности на един оптимист. Разговор на Копринка Червенкова и Христо Буцев с Андрей Даниел. // Култура, № 20, с. 10–11. [Daniel, Andrey. 2014 Paralelnite realnosti na edin optimist. Razgovor na K. Chervenкова i H. Bucev s Andrey Daniel. // Kultura, № 20, p. 10–11].
- Дичев, Ивайло 2015. За оползотворените и изпуснатите шансове. Разговор на Копринка Червенкова и Христо Буцев с Ивайло Дичев. // Култура, № 30, с. 10–11. [Dichev, Ivaylo. 2015 Za opolzotvorenite i izpusnatite shansove. Razgovor na K. Chervenкова i H. Bucev s Ivaylo Dichev. // Kultura, № 30, p. 10–11].
- Добчев, Иван 2014. За живия и мъртвия театър... Разговор на Копринка Червенкова и Христо Буцев с Иван Добчев. // Култура, № 40, с. 10–11. [Dobchev, Ivan. 2014 Za zhiviya i martviya teatar... Razgovor na K. Chervenкова i H. Bucev s Ivan Dobchev. // Kultura, № 40, p. 10–11].
- Иванова, Евгения 2015. Какво се крие зад родния национализъм? Разговор на Копринка Червенкова и Христо Буцев с Евгения Иванова. // Култура, № 34, с. 10–11. [Ivanova, Evgeniya. 2015 Kakvo se krie zad rodniya nacionalizam? Razgovor na K. Chervenкова i H. Bucev s Evgeniya Ivanova. // Kultura, № 34, p. 10–11].
- Илков, Ани 2014. Защо България е недовършена държава. Разговор на Копринка Червенкова и Христо Буцев с Ани Илков // Култура, № 33, с. 10–11. [Ilkov, Ani. 2014 Zashto Bulgariya e nedovarshena darzhava. Razgovor na K. Chervenкова i H. Bucev s Ani Ilkov. // Kultura, № 33, p. 10–11].
- Каприев, Георги 2014. Култура на нормите срещу култура на изключенията. Разговор на Копринка Червенкова и Христо Буцев с Георги Каприев. // Култура, № 30, с. 10–11. [Kapriev, Georgi 2014. Kultura na normite sreshtu kultura na izklyucheniayata. Razgovor na K. Chervenкова i H. Bucev s Georgi

- Каргиев. // Kultura, № 30, p. 10–11].
- Кулев, Анри 2014. Страната на пропуснатите ползи. Разговор на Копринка Червенкова и Христо Буцев с Анри Кулев. // Култура, № 36, с. 10. [Kulev, Anri. 2014 Stranata na propusnatite polzi. Razgovor na K. Chervenкова i H. Bucev s Anri Kulev. // Kultura, № 36, p. 10].
- Къосев, Александър 2015. Преходът: преосмисляне на очевидностите. Разговор на Копринка Червенкова и Христо Буцев с Александър Къосев. // Култура, № 24, с. 10–11. [Kyosev, Alexandar 2015. Prehodat: preosmislyane na ochevidnostite. Razgovor na K. Chervenкова i H. Bucev s Alexandar Kyosev. // Kultura, № 24, p. 10–11].
- Луджев, Димитър 2015. Разходка из джунглите на българския преход. Разговор на Копринка Червенкова и Христо Буцев с Димитър Луджев. // Култура, № 17, с. 10–11. [Ludzhev, Dimitar 2015. Razhodka iz dzhunglite na balgarskiya prehod. Razgovor na K. Chervenкова i H. Bucev s Dimitar Lidzhev. // Kultura, № 17, p. 10–11].
- Маринкова, Лили 2015. Непомерната тежест на медиите. Разговор на Копринка Червенкова и Христо Буцев с Лили Маринкова. // Култура, № 4, с. 10. [Marinkova, Lili 2015 Nepomernata tezhest na mediate. Razgovor na K. Chervenкова i H. Bucev s Lili Marinkova. // Kultura, № 4, p. 10].
- Митев, Петър-Емил 2015. Живот в утилизирана държава. От Великото време на интелигенцията до великото време на олигарсите. Разговор на Копринка Червенкова и Христо Буцев с Петър-Емил Митев. // Култура, № 16, с. 10–11. [Mitev, Petar-Emil 2015. Zhivot v utilizirana darzhava. Razgovor na K. Chervenкова i H. Bucev s Petar-Emil Mitev. // Kultura, № 16, p. 10–11].
- Попов, Стефан 2015. В отсъствие на конституционен разум. Разговор на Копринка Червенкова и Христо Буцев със Стефан Попов. // Култура, № 5, с. 10-11. [Popov, Stefan. 2015 V otsastvie na konstitucionen razum. Razgovor na K. Chervenкова i H. Bucev sas Stefan Popov. // Kultura, № 5, p. 10–11].
- Тодоров, Владислав 2014. Приказка за долната земя, наречена България. Разговор на Копринка Червенкова и Христо Буцев с Владислав Тодоров. // Култура, № 35, с. 10–11. [Todorov, Vladislav. 2014 Prikazka za dolnata zemya, narechena Bulgariya. Razgovor na K. Chervenкова i H. Bucev s Vladislav Todorov. // Kultura, № 24, p. 10–11].
- Хабермас, Юрген 2018. „За Бога, спестете ни философите-управници!“ Разговор с Юрген Хабермас. – <http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/culture/3457-yurgen-habermas-za-boga-spestete-ni-filosofite-upravnitzi> (видяно на 31 март 2023).
- [Habermas 2018: Habermas, Jürgen. „Za boga, spestete ni filosofite-upravnici“. Razgovor s Jürgen Habermas. [seen 31.03.2023]

При работата върху текста е използван дигитализираният архив на в. „Култура“, достъпен на адрес: <https://newspaper.kultura.bg/bg/archive> (видяно на 31 март 2023).

Публикацията е осъществена в рамките на научноизследователския

проект „Преходът след 1989 г. – интерпретации на историческата промяна, социалния опит и културната памет в съвременната българска литература“ с договор № КП-06-Н40/7 от 10.12.2019 г., одобрен в Конкурса за финансиране на фундаментални научни изследвания – 2019 г. на Фонд „Научни изследвания“ при Министерството на образованието и науката.